

GENDERV-HUQUQIY EKSPERTIZA TUSHUNCHASI HAMDA UNING YURIDIK XUSUSIYATI

Toshkent davlat yuridik unversiteti magistratura talabasi

Azimbek Azimov Azizbek o‘g‘li

Azimovazimjon11@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida inson huquqlari jadal rivojlanib borayotgan bir paytda, davlatning inson qadrini va kapitalini yuksaltirishga hamda insonlarning haq- huquqlarini rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishning eng muhim va dolzarb omil sifatida “gender tenglik” atamasi katta sahnaga chiqdi. Shu asnosida milliy qonunchilikda gender tenglikni ta’minlash uchun gender-huquqiy ekspertizani samarali amalga oshirish uchun uning huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqishga alohida urg‘u berildi.

Kalit so‘zlar: Gender tenglik, biologik jins, ijtimoiy-madaniy jins, gender audit, gender-huquqiy ekspertiza, diskriminatsiya, davlat boshqaruvi apparati, srstrategiya, ilmiy tadqiqot.

ABSTRACT

At a time when human rights are rapidly developing in the world community today, the term "gender equality" has taken a big stage as the most important and relevant factor in the development and implementation of strategies to increase human dignity and capital and promote human rights. As part of this, national legislation paid special attention to the development of legal mechanisms for the effective implementation of gender-legal expertise in order to ensure gender equality.

Keywords: Gender equality, biological gender, socio-cultural gender, gender audit, gender-legal expertise, discrimination, public administration apparatus, srstrategy, scientific research.

Kirish

“Gender” atamasining mazmuni fan hamda huquq uchun nisbatan yangi tushunchadir. Fanda “Gender tenglik” tadqiqotlari tushunchalari hamda mohiyati XX asr o‘rtalariga kirib kela boshladi. “Ushbu termini 1952 – yilda Yangi Zelandiyalik ruhshunos olim Jon Mani”[1] birinchi bo‘lib qo‘llagan. Undan

tashqari, ilmiy izlanishning dastlabki bosqichida konseptual davlat boshqaruv apparatining chuqurroq o'rganilishi sababli asosiy e'tibor "gender" atamasining mazmunini o'zgartirilishi natijasida Turkiya hukumatining Istanbul Konventsiyasidan a'zo bo'lgandan so'ng darhol tark etishi edi[2]. Istanbul konventsiyasiga binoan, "gender" deyilganda ma'lum bir jamiyat ayollar hamda erkaklarga mos keladigan xatti-harakatlar, faoliyat hamda xususiyatlar tushuniladi[3]. Ushbu holat konseptual jarayonlarga yetarlicha e'tibor bermaslik natijasida kelib chiqadi. G.Tansiqboyevaning ilmiy asarlarida gender, gender tenglik, gender munosabatlari, gender madaniyati va uning tarkibidagi bu tushunchalar to'plami jamiyat va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishning zamonaviy jarayonlariga kiritilganligi qayd etilgan[4]. Bunga Robert Stollerning ilmiy izlanishlari yordam berdi va ushbu holat yangi kontseptual apparatning shakllanishiga zamin yaratdi. Shuningdek, xalqaro amaliyotda ilk bor "gender" tushunchasi 1963-yildan boshlab Stokgolmda psixoanalitiklar Kongressida shaxsni sotsializatsiya qilish, ijtimoiy jins, gender o'zini-o'zi tushunish, gender identifikatsiya kabi muammolarni o'rganishga bag'ishlangan ma'ruzasidan keyin mustaqil atama sifatida qo'llanila boshlandi. Robert Stoller birinchi marta "biologik jins" (sex) va "ijtimoiy-madaniy jins" (gender) tushunchalarini ajratib ko'rsatadi[5].

Huquqiy jihatdan oladigan bo'lsak, "ijtimoiy-madaniy jins" "biologik jins" ga qaraganda ko'proq qiziqishga sabab bo'ldi. Ushbu holat huquqiy toifalarning murakkabligiga bog'liqdir, misol uchun, huquqiy munosabatlar, professor Z.Islomovning fikriga ko'ra, ijtimoiy munosabat bilan aloqador bo'la olmaydi, ijtimoiy hayot tomonidan uning barcha xilma-xilligi oldindan belgilanmagan[6].

K.Aliyevaning ilmiy hamda nazariy qarashlariga ko'ra, gender jamiyatdagi ayollar va erkaklarni ijtimoiylashtirishga qaratilgan tizim bo'lib, bu tizim mehnat taqsimoti, ma'daniy me'yorlar, jamiyatda qabul qilingan roller va stereotiplar orqali qurilgan[7]. Yuqorida keltirilgan firklarga ko'ra, ijtimoiy-madaniy jins sifatida jinsning asosiy tarkibiy qismlaridan biri, uning ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-gumanitar soha jihatdan matematik tenglik tushunchasining qabul qilib bo'lmasligi hamda biologik jins taraflama ham ayol va erkakni solishtirish to'g'ri emas yonki ijtimoiy-madaniy soha jihatidan tenglashtirishni anglatadigan matematik ifodada gender tenglikni ta'minlashga harakat zarur emas. Holbuki, erkak va ayol o'rtasidagi biologik farqlar ijtimoiy-madaniy tomondan ayrim bir

farqlarni yuzaga keltiradi. Kundalik hayotda ayollarning bajarayotgan biologik funksiyalari huquqiy soha jihatidan ma'lum bir sezilmas farqlarni yaratadi, bunday holatlarni mehnat va oila kodekslarida uchratishimiz mumkin. Bunday farqlarga nisbatan, bizning nazarimizda, gender tengligi kamsitiluvchi holatlar sifatida qaralmasligi lozim. Shuningdek, “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunida gender tenglik nafaqat huquq sohasida, balki jamiyatning barcha sohalarida ,xususan, siyosat, mafkura, ta’lim va qolgan bir qator sohalarda namoyon bo‘ladi, qolaversa, jins haqida so‘z borganda ayollar va erkaklar tushunilishini anglatadi.

Asosiy qism

Ushbu jihatning ahamiyatini Qirg‘iziston Respublikasining 2008 yil 4-avgustdagi 184-sonli Qirg‘iziston Respublikasi Qonuni asosida o‘z kuchini yo‘qotgan deb topilgan “Gender tengligini ta’minlashning davlat kafolatlari asoslari to‘g‘risida” amaliyotga joriy etilgan qonuni va unda jinsga nisbatan turli jinsdagi shaxslarning orttirilgan, ijtimoiy jihatdan mustahkamlangan xatti-harakati sifatida aniqlangan[8]. G‘arb qonunchiligi tomonidan tan olingan uchinchi jins vakillarini ham tan olinishini ozida aks ettirib yuboradigan normalar ham mavjud. Mazkur dissertatsiya ham jamiyatdagi ikki subyekt - erkaklar hamda ayollar o‘rtasidagi tenglikni ta’minlashga yo‘naltirilgan. Bunday xulosaga kelinishiga sabab dunyoda, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlar tomonidan uchichi jins vakillarining ham tan olinishi kuzatilinmoqda, Germaniya Bundestagi tomonidan qonun qabul qilindi va unga ko‘ra barcha rasmiy hujjatlarda, shuningdek, tug‘ilganlik to‘g‘risidagi guvohnomada ham “Pol” ustunida uchinchi jins paydo bo‘ldi. Bundan tashqari, amalda joriy qilingan qonunga ko‘ra, hujjatdagi jinsni orqaga qaytarish mumkin bo‘ladi, agar u dastlab hujjat egasining subyektiv hissi bilan noto‘g‘ri ko‘rsatilgan bo‘lsa. Shunday qilib, “K.A.Chernovning fikriga ko‘ra, qonunchilikda tenglik prinsipining mazmunini aniqlashda yagona yondashuv mavjud emas, chunki birinchi holda, hamma narsa tenglikka, ikkinchi holatda, mas’uliyat tengligiga, uchinchidan, huquq va majburiyatlarning paydo bo‘lishi asoslarining tengligiga, to‘rtinchidan, huquqiy munosabatlar subyektlarining imkoniyatlari tengligi g‘oyasiga to‘g‘ri keladi”[9].Yana shuni qo‘shimcha qilish mumkinki, javobgarlik tengligi, qolaversa, jinoiy va ma’muriy huquq normalarining gender-huquqiy ekspertizasi prizmasida: jazo choralarini belgilashda ayollar hamda erkaklarning holatlarini hisobga e’tiborga olish

amaliyoti rivojlangan. Mazkur yondashuv protsessual qonunchilikda ham qo‘llaniladi.

Shunday qilib, tenglik atamasi, “A.V.Voronov ta’kidlaganidek, alohida ahamiyatga ega, masalan, fuqarolik protsessida tomonlarning protsessual tengligi prinsipi amal qiladi (lekin jarayonning barcha ishtirokchilarining tengligi emas)” [10].

Bizning nazarimizda, Tenglik – shaxslarning millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi hamda irqidan qat’iy nazar bir xil munosabatda bo‘lishdir. Gender tenglik esa mana shularni umumlashtirgan holatda ikki jins vakillarining huquqiy jihatdan bir xil muomilada bo‘lishlik yotadi.

Gender prinsipiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu prinsip xalqaro miqyosda birinchi marotaba BMT Nizomida mustahkamlangan bo‘lib, unda Birlashgan Millatlar tashkiloti a‘zolari yana asosiy huquqlarga bo‘lgan ishonchni tasdiqlashlari, qolaversa, jinslarning tengligini ta‘minlashlari va adolat shartlari bajarilishi mumkin bo‘lgan sharoitlarni yaratishlari kerakligi ta’kidlangan[11]. Shuning uchun ham bugunga qadar BMT ayollar hamda erkaklar tengligiga jiddiy e‘tibor qaratib kelmoqda. Ikki jins vakillarining tengligi barcha sohalarni qamrab olishi, hamda ayollarning soni yuqori bo‘lgan sohalarda erkaklarning ulushi oshirilishi yoinki ayollarning ulushi kamchilikni tashkil etadigan sohalarda ayollarni keng jalb qilishni nazarda tutadi. Bunday qarashlar, gender tenglik tushunchasiga bir tomonlama yondashishga imkon bermaydi.

“G.M.Tansiqboyeva gender tengligining turli xil ta’riflari mavjudligini ta’kidlaydi. Ushbu kontsepsiyaning yondashuvlaridan biri uni beshta asosiy tarkibiy qismga ajratishdir: huquqlar, imkoniyatlar, qiymat, pozitsiya va natijalar hamda eng so‘nggisi tizim. Gender tengligi bir o‘lchovli hodisa emas. Ushbu kontsepsiyaga muvofiq, gender tengligi huquqlar, imkoniyatlar, mavqe, teng ahamiyat va tegishli tizimning tengligidan iborat”[12]. Tenglik ham jamoat ham shaxsiy jarayonlarga nisbatan qo‘llanilishi ayon bo‘ladi lekin yuridik shaxslarga nisbatan bunday gender tenglik tushunchasi aniq oshkor etilmaydi, balki jismoniy hamda yuridik shaxs tushunchalari o‘rtasidagi farqlar sabablidir.

“Rus olimi V.V. Chvikalov “gender tengligi” toifasi ostida erkaklar va ayollar huquqlarining huquqiy va faktik tengligini va ularni amalga oshirish imkoniyatlarini mustahkamlaydigan prinsip-g‘oyani tushunadi”[13]. Chvikalovning nazarida, ikki jins o‘rtasidagi tenglik formal tenglikni ya’ni

hukumat tomonidan yaratib berilgan ikkala jins vakillarining teng imkoniyatlari sharoitlarining belgisi hamda faktik ya'ni o'zining jismoniy hamda aqliy salohiyati natijasida erishiladigan natijalarining imkoniyatlarini mustahkamlovchi g'oyani o'z ichiga oladi. “I.E. Kalabixinaning so'zlariga ko'ra, “gender tengligi” (erkaklar va ayollar tengligi) – bu oilaviy va boshqa huquqiy munosabatlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi tenglikka erishishni nazarda tutadigan tushuncha demakdir”[14]. Ayniqsa, hozirgi kunda “gender tengligi” oilaviy huquq shaklida o'rganiladi, bu siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning jamiyatda rivojlanishi natijasida kuzatiladi.

Boshqa tomondan, gender tengligi - bu jamiyatdagi hamda o'z hayotidagi ikki jins vakillarining roli, maqomi, majburiyatlarini ifodalovchi tushunchadir. “Gender tengligi” tamoyili insonning shaxs sifatida namoyon bo'lishi uchun barcha ijtimoiy to'siqlarni o'rganish va bartaraf etish, shuningdek, hayotning barcha sohalarda erkaklar va ayollar uchun teng ijtimoiy imkoniyatlarni yaratishdir. Jamiyatda ayollar hamda erkaklar o'rtasida sohalarda muvozanatli tizim yaratish va shuning natijasida ikki jins o'rtasidagi tengsizlikni yo'qqa chiqarish nazarda tutiladi. Gender tamoyillarda gender tenglikka erishish uchun qanday prinsiplarning hukumat tomonidan jamiyatda o'rnatilishi va jamiyatdagi gender tenglikka to'siq bo'luvchi g'oyalarni bartaraf qilgan holda ayollar va erkaklarning formal huquqlarini joriy qilish e'tiborga olinadi.

“S.V. Polenina va Y.V. Skurkoning fikriga ko'ra, gender tengligi prinsipining mohiyati shundan iboratki, ayollar va erkaklar mustaqil(erkin) va teng huquqli subyektlardir, shu jumladan ular ijtimoiy aloqalar va munosabatlarda ishtirok etganda, ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini amalga oshirishda ma'lum va teng iroda avtonomiyasiga ega bo'lishi lozim”.

“Gender tengligi” tushunchasi yuqorida keltirilgan barcha holatlarda ikki xil jins vakillarining amaliy jihatdan normativ-huquqiy faoliyatini, shuningdek, ayollar va erkaklar uchun huquq va imkoniyatlarni davlat tomonidan bir xil holatda tenglashtirish uchun olib boriladigan faol siyosatdir. “Gender tengligi” atamasi qonunchilikda hamda davlatning olib borilayotgan siyosatida erkaklar va ayollarning jamiyatda resurs va imkoniyatlardan teng miqdorda foydalanishi, erkaklar va ayollarning huquqiy jihatdan tengligining mustahkamlanishini anglatadi. Undan tashqari, erkaklar va ayollarning davlat organlari va muassasalarida teng miqdorda joylasha olishlari va davlatning ichki mexanizmlarida teng kirish huquqiga ega bo'lishlari va ushbu mexanizmlarda teng huquq asosida qatnasha

olishlari mumkin. Bularning barchasi gender prinsiplariga muvofiq amalga oshiriladi va o‘z navbatida, ayollar va erkalar davlat va jamiyatda o‘zlarining inson huquqlarini teng darajada himoya qila olishlari darkor.

“Gender tengligiga erishish uchun S.V.Polenina va Y.V.Skurko ta’kidlaganidek, garov orqali amalga oshirilishi mumkin[15] :

jinslarning demokratik vakili mavjudligi;

jinslarning iqtisodiy jihatdan mustaqilligi;

ikki jins vakillari uchun kasbiy faoliyat va oilaviy uyg‘unlashtirish hamda jipslashtirish;

gender ta’lim tizimi;

gender audit;

ijtimoiy nomutanosibliklarni anglash va ayollar va erkaklar tomonidan javobgarlikni qayta taqsimlash lozimligi;

ayollar huquqlarini inson huquqlarining ajralmas huquqi sifatida tan olgan holda hurmat qilish”.

Yuqorida sanab o‘tilgan barchasiga gender-huquqiy ekspertizani rivojlantirgan holda erishish mumkin, chunki kundalik hayotimizni barcha sohalari u yoki bu qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

“Normativ-huquqiy hujjatlarning gender-huquqiy ekspertizasi qonunchilik hujjatlarini gender tengligi prinsipiga, ikki jins vakillarining tengligi hamda ulardagi imkoniyatlarini ta’minlash prinsipiga muvofiqligi nuqtai nazaridan baholash bo‘yicha bunday faoliyatni amalga oshirish vazifasi yuklangan maxsus davlat organi yoki boshqa huquq subyekting faoliyati sifatida belgilanishi mumkin”. Shu bilan birga, gender-huquqiy ekspertizaga faqatgina qonunchilik hujjatlari bilan emas balki kengroq qarash lozim. Gender-huquqiy ekspertiza nafaqat huquqiy fan bilan yana boshqa tegishli soha fanlari bilan ya’ni – psixologiya, sotsologiya, falsafa, siyosatshunoslik, tarix kabi fanlar zahirida yotadi.

Gender tahlil ham kengroq tushuncha bo‘lib gender munosabatlarni davlat va jamiyat o‘rtasidagi (ijtimoiy-iqtisodiy, ma’daniy-gumanitar, siyosiy-ijtimoiy)jihatdan tartibga solishga qaratilgan jarayon.

Gender-huquqiy ekspertizani 3 xil usulda amalga oshirish mumkin:

1) Amalda qo‘llangan(retrospektiv) tahlil gender-huquqiy ekspertizani o‘tkazish amaliyoti normativ huquqiy hujjatlarni, sud plenumi qarorlarini amalda

tatbiq qilishdan oldin, ushbu hujjatlarni yana qayta ko‘rib chiqishdan boshlanadi.

2) Joriy tahlil davomida ishlab chiqilayotgan qonunchilik hujjatlarini va boshqa turdagi hujjat loyihalarini gender-huquqiy ekspertiza talablariga mosligini aniqlanadi.

3) Istiqbolli tahlil esa kelajakda sodir bo‘lishi ehtimoli mavjud bo‘lgan holatlardan, kelib chiqadigan huquqiy oqibatlarni o‘rganishga hamda qonunchilikni ularga tayyorlashga muvofiqlashtiriladi. Albatta, ishlab chiqilayotgan har bir hujjatni kelajakda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan har xil holatlarda o‘rta hamda uzoq muddatli istiqbolda o‘z dolzarbligini saqlab qolishi kerak. Normativ-huquqiy hujjatlar, ayniqsa, qonun hujjatlari, yillar davomida tegishli sohalaridagi huquqiy munosabatlarni ta‘minlab turishga qaratilgan. Shu asnoda, joriy qilinadigan qonun hujjatlarini ishlab chiqishda yuzaga keladigan muammolarni atroflicha o‘rganish, undan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarni tahlil qilish, ushbu hujjatlarning rivijlantirish usullarini ishlab chiqish va eng asosiysi, jamiyatda ro‘y beradigan o‘zgarishlarda erkaklar va ayollarning huquqlari, erkinliklari, imkoniyatlariga qanday ta‘sir chorasini keltirib chiqarishi mumkinligini hisobga olish lozim.

Xulosa

Gender-huquqiy ekspertiza deyilganda, ayollar va erkaklar uchun muvofiqlashtirilgan huquqiy normalarni ishlab chiqish va ijtimoiy munosabatlarning retrospektiv, amaldagi hamda istiqbolli tahlili, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarning undan tashqari, normativ tusga ega bo‘lmagan hujjatlarni ham, va ushbu hujjatlar loyihalarini jamoatchilik muhokamasi jarayonida, TSTB ya‘ni qonunchilik hujjatlarini tartibga solish ta‘sirini baholashdan, huquqiy monitoringdan erkaklar va ayollarning tengligini taminlash prinsipiga qay darajada amal qilinish jarayonini tushunishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyot va maqolalar ro‘yxati:

1. Money, John. (1952). Hermaphroditism: An Inquiry into the Nature of a Human Paradox. Thesis (Ph.D.), Harvard University press.
2. Home-Istanbul Convention Action against violence against women and domestic violence. Internet resource: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention>
3. Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбул, 11 мая 2011 года),

<https://rm.coe.int/168046253f>

4. Путеводитель по гендерной экспертизе законодательства. Тансыкбаева Г.М., Кургановская Н.И. Ташкент 2008, Отпечатано в типографии «Mega Basim», – С.9.
5. Холиқова, М., Ишанханова, Г., Пўлатова Ш. Гендер тенглиги: ғоядан конунга қадар [Матн]: услубий кўлланма / М.Холиқова, Г.Ишанханова, Ш.Пўлатова. – Тошкент: «Akademnashr», 221. – Б. 208. – С.112
6. Общество. Государство. Право. (Вопросы теории). Изд. испр. и доп. З.Исламов, Ташкент: «Адолат», 2001, – С. 492, <https://drive.google.com/file/d/1ss0j0j6F0N385ntng6GTIZYdOsaz57oB/view>
7. O‘zbekiston Respublikasining Saylov kodeksi Elektron manba: // <https://lex.uz/docs/>
8. К.Р.Алиева Ўзбекистон Республикасида gender тенглигини таъминлашнинг Конституциявий-ҳуқуқий асослари. 12.00.02. - Конституциявий ҳуқуқ. Маъмурий ҳуқуқ. Молиявий ҳуқуқ ва божхона ҳуқуқи. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси муаллифи, Тошкент-2021.–Б.18.
9. Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1184>
10. Чернов К.А. Принцип равенства как общеправовой принцип российского права: автореф. дис. к.ю.н. Казань, 2003. – С. 18
11. Воронов А.Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М.: Городец, 2009. – С. 417.
12. The Charter of the United Nations of 1945. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
13. Тансыкбаева Г.М., Кургановская Н.И. Путеводитель по гендерной экспертизе законодательства. Ташкент 2008 г. – С. 12.
14. Поленина.С.В., Скурко.Е.В. Право, гендер и культура в условиях глобализации. М.: Формула права, 2009, – С. 14
15. Соловьев П.В. Гендерно-правовая экспертиза нормативных правовых актов как элемент нормотворческого процесса и способ защиты конституционных прав граждан в Республике Беларусь. Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки. Конституционное право. №6, 2018 год, – С.196